

QADIMIY XALQLAR VA ULARNING QADIMIY YOZUVLARI

Norqobilova Rayxona Davlatovna

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti dotsenti

Muhammadiyeva Shiredabonu Baxriddin qizi

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada qadimiy xalqning yozuv uslublari haqida va husnixat ko'nikmalari haqida to'xtalib o'tganman.

Kalit so'zlar: yozuv, yozuv tarixi, xattot, xattotlik san'ati, O'rta Osiyo xattotlik maktabi, Hirot xattotlik maktabi.

Yozuv qachon paydo bo'lganligi haqida. Yozuv qachon paydo bo'lgan? U qanday davrlarni boshidan kechirib, hozirgi mavqega erishgan? Bu savollarga javob topish uchun insoniyat tarixiga nazar tashlash, uning aqliy yuksalish bosqichlarini birma-bir ko'zdan kechirmoq lozim. Albatta, inson avval gapirishni o'rgandi, so'ngra unda o'z tajribalarini kelgusi avlodlarga yetkazish istagi shakllandi va qo'lga qalam (avval bu vazifani oddiy tosh bajargan) oldi. Yozuv kishilarning o'zaro aloqa qilishida, fikr almashishida muhim vositadir. Yozuvning paydo bo'lishi, aloqaning maxsus vositasi sifatida xizmat qilish kata ahamiyatga ega bo'ldi. Yozuv tufayli kishilik tajribasi avloddan – avlodga yetkazilmoqda. Faqat yozuv borligi uchungina biz tilning tarixiy taraqqiyotini kuzatish imkoniyatiga ega bo'lamiz, yozuvning oldingi I ming yilliklarda paydo bo'lganligi ilm ahliga sir emas. Lekin, shunga qaramay, ba'zi tillarning yozuvi hozirgacha yo'q. Masalan, Amerika qit'asidagi mahalliy aholining ayrimlari o'z yozuviga ega emas. Yozuvni o'rganishning boshlang'ich davrlarida xotirada saqlab qolish vositasi sifatida tabiat predmetlaridan foydalanilgan. Masalan, slavyan qabilalarida mehmonni non va tuz bilan kutib olish do'stlik va hurmat belgisi hisoblangan. Shunday holatni o'zimizning afsonalarimizda ham uchratishimiz mumkin. Masalan, qayroqtosh, oyna va taroq. Agar asar qahramoni orqasiga oynani tashlasa, katta dengiz paydo bo'ladi, agar taroqni tashlasa, kishi o'tolmas o'rmon hosil bo'ladi, agar toshni tashlasa baland cho'qqili tog' paydo bo'ladi, yovuz kuchlar bu to'siqlardan o'tolmaydilar.

Neolit davriga kelib, odamlar ba'zi hodisa va voqealarni uzoq masofaga yetkazish niyatini jonli va jonsiz narsalarning rasmini chizish orqali amalga oshirganlar. Bunday yozuv frazeografiya deb nom olgan. Frazeografiya degani – fraza gap, grafiya – yozaman, ya'ni gap yozaman ma'nosini bildiradi. Frazeogramma ikki turga bo'linadi: a) aks (tasvir) yozuvi; b) qadimgi shartli alomatlar. Aks (tasvir) yozuvini piktografiya (piktus – tasvir, grafiya - yozaman) deb ataganlar. Yozuvnig bu turi mukammal bo'lmadi, birinchidan, rasmlar orasidagi munosabatlarni, ularning tartibini ko'rsata

olmaydi va bu bir maktubni bir necha xil o'qishga, talqin qilishga olib keladi, ikkinchidan, bu yozuvda mavhum tushunchalarni aks ettirish imkoni yo'q edi. Qadimgi shartli alomatlar sirasiga avlod va qabila nishonlari, avlod, qabila va shaxs mulki alomatlari (masalan, Tamg'a, dog'), ustalar muhri va boshqalar kiradi. Bu nishon va alomatlar uy hayvonlari, qurol-aslaha, sopoldan yasalgan idishlar va hatto asirlar (qullar) ga qo'yiladi. Bu qadimgi shartli belgi va alomatlarni hozir ham ba'zi bir taraqqiyotdan orqada qolgan xalqlar (masalan, Amerika hududlari, Uzoq Shimol, Afrika, Avstraliya xalqlari) ishlatishadi. Taraqqiyot bilan baravar qadam tashlayotgan xalqlar ham bu belgi va alomatlarga murojaat qilishadi. Masalan, pogonlar, oily maktab, gerb va bayroqdagi nishon, xaritalardagi belgilar shunga kiradi. **Fonografik yozuvning taraqqiyot yo'li.** Texnikaning rivoji (telefon, telegraf, radio, televizor) natijasida undagi ustunlik masofa jihatidan zaiflashdi, lekin zamon e'tibori bilan yozuv hali ham og'zaki nutqdan ustun. XIX-XX asr boshlarida topilgan va deshifrovka qilingan juda ko'p yodgorliklar yozuvning paydo bo'lishi va tarixiy taraqqiyotini yoritish imkonini berdi. Fanning bu yutug'i yozuv tarixini tilshunoslik fanining mustaqil bir bo'limi sifatida ajratishga olib keldi. Mutaxassislarning aniqlashlaricha, jahon xalqlari 220 xil yozuvdan foydalanadilar. Jahondagi 220 xil yozuvning tarqalish hududi va ulardan foydalanuvchilar soni har xil. Keng tarqalgan yozuvlardan biri lotin yozuvidir. Hozir yer yuzida quyidagi besh yozuv asosida tuzilgan yozuv sistemalari tarqalgan:

- 1) Lotin yozuvi (dunyo aholisining 30% ga yaqini foydalanadi);
- 2) fonetik arab yozuvi (10% ga yaqini);
- 3) slavyan-kirill yozuvi (20% ga yaqini);
- 4) grafik-xitoy yozuvi (25% ga yaqini);
- 5) bo'g'inli hind yozuvi (10% ga yaqini) hamda qolgan boshqa yozuv sistemalari (yunon, yahudiy, efiofiya, gruzin, arman yozuvlaridan dunyo aholisining 5% ga yaqini foydalanadi).

Jahon xalqlarining asosiy yozuvlari. Finikiy yozuv. Ushbu yozuvdan finikiylar, karfagenlar, qadimiy yahudiylar tomonidan Finikiya, Suriya, Falastin va qisman Misr, Kipr, Kiliniya (kichik Osiyodagi viloyat), Karfagen kabi qadimiy davlatlar foydalanganlar. Finikiy yozuvga dahldor katibalar miloddan avvalgi 2 – 4 ming yilliklarga taalluqlidir. Bu yozuvning paydo bo'lishi sarchashmasi haligacha aniq emas. Taxmin qilishlaricha, finikiy yozuv qadimiy Qan'onning bo'g'in va undosh yozuvi asosida vujudga kelgan. Finikiy yozuvida 22 ta undosh harf mavjud edi. Keyinchalik qattiq unlilar uchun maxsus alomatlar ishlab chiqildi. Keyinchalik, qariyb, hamma harfli va ovozli xatlar sistemasi, jumladan, yozuvlarning ikki kata bo'g'ini – yunon va lotin yozuvlar ham finikiy yozuvidan ibtido oldi. Oromiy yozuvi. Ushbu yozuv undosh tovushlardan iborat bo'lib, 22 ta harfi bor edi. Miloddan oldingi birinchi ming yillikning avvallarida finikiy yozuv zaminida vujudga keldi. Oromiy

yozuvning qadimiy osori Bar – Xadod(shimoliy Suriya) va Zokir (Xamodan) katibalaridir. Keyinchalik oromiy yozuvni boshqa somiy xalqlar, yahudiylar, ossuriylar, bobiliylar qabul qildilar. Miloddan avvalgi 3 - 2 asrlarda ushbu yozuv bir necha shoxga - yahudiy yozuvning murabba xili palmir va nabatiy yozuvlariga bo'ldi. Mazkur yozuv Baynannahrda mixsimon bobil va akkad yozuvlari o'rnini egalladi. Haxomanishiylar davlati (imperiyasi) davrida ham oromiy yozuvi qadimiy fors yozuvi bilan baravar qo'llangan. Jamshid taxtidan 500 taga yaqin oromiy katibalar yozilgan loy taxtachalar topilgan. O'rta eroniy yozuvlarning aksariyati - pahlaviy, forsiy, so'g'diy, monaviy, xorazmiy yozuvlari oromiy xatdan paydo bo'lgan.

So'g'd yozuvi va uning yodgorliklari. Bu yozuv oromiy yozuv asosida eramizdan avvalgi birinchi ming yillikda qadimiy So'g'd zaminida yaratilgan. U 23 alomatni o'z ichiga olar edi. So'g'd yozuviga mansub birinchi yozma yodgorlik eramizdan oldingi I asrga taalluqlidir. So'g'd yozuvining alomatlarini birinchi bor fransuz olimi R. Goto transliteratsiya qilgan edi. So'g'd yozuvida avvallari bir – biriga ulangan harflar (ligaturalar) juda kambo'lgan. Har bir harf o'zining alohida yozma shakliga ega bo'lib, ularni bemaolol birbiridan farq qilishi mumkin edi. VI asrning boshlarida “sutra yozuvi” nomukammal finik so'g'd yozuvi taraqqiy etdi va X asrda keng qo'llanildi. Bu yozuv bilan budda dinining yozma yodgorliklari yozilgan. Mukammal finik so'g'd yozuvi sakkizinchi asr o'rtalarida vujudga keldi. Bu yozuv bilan Mug' tog' Afrosiyob va panjakent katibalari yozilgan Siniq so'g'd yozuvida ulangan harflar ko'proq ishlatilgan va alomatlarni bir – biridan farqlash ancha qiyin bo'lgan. Mutaaxxir siniq so'g'd yozuvi (bu yozuvni “uyg'uriy so'g'd “yo “uyg'uriy” ham deganlar) IX - XI asrlarda taraqqiy etgan. Uyg'uriy yozuvida harflarni birbiridan farq qilishi uchun dlakritik alomatlarni ishlatish kotiblar ixtiyorida edi. Bu umumso'g'd yozuvlaridan tashqari, yana ikki xil so'g'd yozuvi taraqqiy etgan edi. Bularning bittasiga Buxoriy va ikkinchisiga istaravshaniy nomini berish mumkin. Miloddan avvalgi II – III asrlarda shakllangan so'g'd yozuvi o'lkamiz madaniyati tarixida muhim rol o'ynaganini isbotlovchi dalillar juda ko'p topilgan. Dalillarning guvohlik berishicha bu yozuv ijtimoiy va madaniy hayotning hamma sohalarida keng qo'llangan. Shu murakkab jarayonda so'g'd yozuvining tashqi shakli takomillasha brogan hamda ichki mazmuni - til tovush sistemasi tobora aniq ifodalanishi tomon o'say brogan, muyyan orfografik normalar vujudga kela boshlagan. Bu qadimiy s'g'd yozuvi orqali eramizning boshlaridan to X – XI asrlarga qadar yozilgan ko'plab noyob yodgorliklar bizgacha yetib kelgan. Bu yodgorliklar orasida ko'plab nimizmatik materiallar (tanga yozuvlari) metall, spool, yog'och, charm, qog'oz va boshqa buyumlarga bitilgan matnlar, shaxsiy maktublar, diniy, axloqiy falsafiy matnlarning parchalari, xo'jalik huquqiy va diplomatoik hujjatlar mavjud. Shunday noyob yodgorliklarning katta guruhi Panjakent yaqinidagi mug' tog'I tepasidagi qadimgi qasr xarobalaridan tipilgan so'g'd hujjatlaridir. Mazkur yodgorlik majmuasi “Mug' tog'i

so'g'd tarixi" deb nomlangan va o'z ichiga VII asr oxiri VIII asr boshlarida oid ga yaqin noob hujjatlarni qamrab oladi. Bu hujjatlar so'g'd podsholigida tobe Panj hokimligi saroyi hamda turli viloyat hokimligi va ayonlariga tegishli hujjatlar yig'indisidan iborat. Arab istilosi kunlarida, xususan, 722-yilda Panj hokimi, bir muddat So'g'd podshosi taxtiga da'vogar sifatida ish ko'rgan Devashtich boshliq guruh mug' tog'I joylashgan mudofaa qasrga chekingan. Shu sababli saroy hujjatlari qasrga keltirilgan. Tarix kitobisahifalaridan ayonki 722 yili arablar qasrni bosib olib, vayron qildilar. Mug' qasri xarobalarida qolib ketgan so'g'd arxivi oradan 1210 yil o'tgach, 1932 – 1933-yillarda topilgan. Bu hujjatlar shu vaqt davomida ancha o'rganildi, barcha matnlarning izohli nashrlari e'lon qilinmoqda va ularning til xususiyatlari o'rganilmoqda. Qadimgi so'g'd yozuvi bo'yicha paleografik tadqiqotlar bajrilmoqda.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. G'ulomova X., Yo'ldosheva SH., Mamatova G., Boqieva H., Masharipova
2. U., Sattorova X. Husnixat va uni o'qitish metodikasi. –T.: TDPU, 2013. –
3. 70 b.
4. G'ulomova X., Yo'ldosheva SH., Mamatova G., Boqieva H., Sobirova N. Husnixat va uni o'qitish metodikasi. - T.: YAngiyo'l poligraf servis, 2008.
5. Abdullayev Y. Hamrohim (Yangi alifbo va imlodan qo'llanma). T., "O'qituvchi", 1996.
6. Abdullayeva Q., Nazarov H., Yo'ldosheva SH. Savod o'rgatish metodikasi. T., "O'qituvchi", 1996.
7. Qosimova K va b. Ona tili o'qitish metodikasi. T., "Noshir", 2009.
8. G'ulomov M. Chiroyli yozuv malakasini shakllantirish. T., "O'qituvchi", 1992.